

AZ ORTODOXIA MŰVÉSZETE ERDÉLYBEN

AZ ORTODOXIA MŰVÉSZETE ERDÉLYBEN még a múlt század utolsó éveiben megkezdte a régi falképfestészet emlékeiről készült másolatok gyűjtését. Festőművészeket, rajztanárokat küldött szét nyaranta az országban, kik vízfestésű másolatokban rögzítették meg a halványuló eredetiek formáit és színeit. A gyűjtés egészen a háború kitöréséig folytatódott, eredményeképp a bizottság hétszáz és egynéhány másolatot mondhatott magáénak, melyek kartonokra húzva, egymás mellé állítva várják a tudományos vizsgálatok eredményeit.

Rengeteg munka és még több pénz fekszik ezekben a másolatokban. Egy-egy vízfestmény száz koronájába is belekerült az államnak. A műemlékfényképezés gyorsabb, olcsóbb és hasonlíthatatlanul pontosabb eljárását a bizottság nem vette igénybe. Csökönnyösen ragaszkodott a vízfestésű másolatokhoz, főképp a színezés érzékeltetése kedvéért, holott ha a színek leírását nem tartotta elegendőnek, tökéletesen megfelelt volna egy-egy halavány, alexponált fényképkópia kézzel való kiszínezése s annak csatolása a szintelen fényképanyaghoz.

A TRIANONI békeszerződésfalképeink javarészt elzárta a további kutatás elől. Helyettük a vízfestmények maradtak meg, melyek inkább csak emlékeztetésre jók. Formai alakításuk nem mindig megbízható, az eredeti emlékeket stílkritikailag vizsgálni e másolatok segítségével csaknem lehetetlen. Talán ez az oka annak, hogy a hazai falképfestészethez Rómer Flóris 1874-ben megjelent nagyszabású, de ma már erősen elavult munkája óta csak egy doktori értekezés közeledett, Puskás Lajos füzeté, mely az Árpád-kori emlékeket foglalta egybe. Középkori képtábla-festészetünk és könyvdíszítésünk története a megmaradt emlékek alapján ma már nagyjában ismeretes, a freskófestészetéről csak az Árpádok korát illetően van összefoglaló képünk, a későbbi századokat homály borítja: néhány rapszodikusán kiragadott emlék alapján összefüggő fejlődéstörténeti képet kialakítani lehetetlenség.

Pedig a magyar freskófestészet megérdemelné a tüzetes tanulmányozást, részletekbe menő feldolgozást. Ha művészi értéke nem mindig kifogástalan, egyéb szempontok indokoltá tennék azt. Így például ikonográfiailag páratlanul változatos, sokkalta változatosabb, mint az oltárképek. Olyannyira, hogy a hazai vallásos gondolkodás

és műveltség homályba vesző első három-négy százada igen becses útmutatásokat és adalékokat találna történeti megírásához. Fontosak viselettörténeti szempontból is, egy-egy ótestamentumi vagy passió-jelenetben sok szeretettel és részletességgel örökítik meg az aktuális, korbéli ruházatokat, pontosabban és bőbeszédűbben, mint a főlíán-sokba rajzolt vagy oltártáblára festett társaik, ami érthető, hiszen a falképek mestereinek jóval több hely állott rendelkezésre s e bőség bőbeszédűségre ihlette.

Amennyire az eddig feltárt és tudományosan kiadott emlékanyagból megítélhető, a magyarországi emlékanyag a nyugateurópai fejlődéshez igazodik, mint művészetünk valamennyi jelentősebb alkotása. Olasz, francia és német hatás osztozik létrejövésükben, hol az egyiknek, hol a másinak fölülkerekedésével. A hatások azonban messziről jönnek, elfáradnak, módosulnak. Beleolvadnak a falképek egységes keverékstílusába, azt színezik hol németesebbé, hol franciásabbá, hol olaszosabbá.

Első falképeink, melyek az Árpádok korából származnak, az építészet és szobrászat sok beszédes emlékével szemben kevesebbet mondók, szegényesek. Táblaképek az olasz ducento-festészet vagy a német és németalföldi korai oltárképek értelmében nem maradtak meg az országban. A festészet emlékanyaga mindössze néhány miniatúrra meg falképre szorítkozik. A különös csodaképpen megmaradt legelső freskók a feldebrői templom kriptáját díszítik, a két falkép Kain nagyjában ép és Ábel igen töredékes, de nagyszabású alakjával 1100 körülről származik. Erős bizánci hatás alatt készültek, de impresszionisztikus formaadásukkal még az ókeresztény katakombafestészetet idézik emlékezetbe. A XII. századból származhatott a pécsi székesegyház azóta elpusztult, töredékes freskóinak egy csoportja, míg a XIII. századból már több ismeretes. Jakon például több freskó maradt meg, közöttük a sárkányölő lovas Szent György rendkívül mozgalmas alakja, amely újabb megállapítás szerint a XIII. század végéről való s a bizantinizáló olasz művészet hatásáról tanúskodik. A jaki freskó az eddigi emlékanyagban igazodásával egyedül áll. Az ócsai templomban a hajó falait és a szentélyt díszítő, ugyancsak XIII. századi, erősen megfakult freskók, melyeken az utolsó ítélet s néhány apostol látható, délnémet művek hatása alatt készültek. Az ócsai templom festett díszé azért is nevezetes, mert itt jelenik meg először a magyar freskók egyik legkedveltebb, nemzeti tárgya, a Szent László-legenda, melynek egyes részlete, különösen a szent király leánymentésének története, csaknem valamennyi freskódíszes templomunkban annakidején feltalálható volt, Dunántúl legnyugatibb falvaitól kezdve Erdély legkeletibb határáig. Románkori falképfestészetünk további emlékei fellelhetők a veszprémi Gizella-kápolnában, a borsodmegyei Szalonnán, a Kecskemét melletti Benepusztán s végül Győrben, illetve a legutóbbi csak fellelhető volt, azóta elpusztult.

A XIV. században a műfaj virágkorát éli. A gyéren maradt szárnyasoltár-töredékekkel szemben a freskók jelentékenyebbek. Tárgy szerint rendkívül érdekes a szepeshelyi székesegyház rosszul restaurált, 1317-ből való falképe, mely Róbert Károlynak a Madonnától

való megkoronázását ábrázolja. Ez a szokatlan kompozíció, mely korbéli szereplőket örökít meg, közöttük a magyar királyt is, sajnos, művészetiileg jelentéktelen. Bizantinizáló formái, elkésett formanyelve arra vall, hogy kisebb tehetségű, elmaradt vidéki piktör alkotása. Ugyanezt lehet elmondani a szepesmegyei Zsegra templomának falképeiről, melyek részben újszövetségi jeleneteket ábrázolnak, de a falakon a magyar királyok képei is megjelennek. Stílusukban a bizánci hatás a délnémettel keveredik. XIV. századi freskóink egy érdekes csoportját a radkersburgi származású Aquila János festette. Aquila a dunántúli Mártonfalván, Tótlakon és Keleméren dolgozott a század utolsó éveiben. Széles elbeszélő kedvvel festett tiroli s itt-ott felsőolasz ízlésű falképei műveltség-történetileg is igen becsesek, A megmaradt falképek messze állanak az udvari kultúrától. A királyi paloták Budán, Visegrádon és Diósgyőrött, vagy a nagy székesegyházak Székesfehérvárt, Esztergomban, Kalocsán és Nagyváradon megsemmisültek s velük együtt a festett emlékek is, melyek az udvari művészet állapotát mutatták. Az udvari stílus magas fokát ma már csak a miniéit kéziratokból — így elsősorban a Képes Krónikából — lehet kiolvasni, meg az ötvösművekből, melyek különösen szép számmal maradtak meg.

A KÉSŐBBI SZÁZADOKBAN, a későgótika virágzása idején a freskófestészet sokat veszített műfajának tisztaságából s a szárnyasoltárok képeinek összegezőbb előadásához közeledett. E változás főképp a metszetek térhódításával magyarázható, oltárképek mesterei és freskófestők egyaránt javarészt metszeteket másoltak s a metszetek sűrítettebb elbeszélő-módja erősen hatott s lassanként meg is szüntette a falképek jelentőségét. Nevezetesen ebből a korból a századi, teljesen olaszos, sőt talán olasz kézből származó falképek, Rozsnyai János mester 1445-ben készült németalföldies, sokalakos kálváriája a nagyszebeni ev. templomban. A XVI. században a szárnyasoltár-festészet annyira felkerekedik, hogy az hat a freskóra, amit a lőcsei Szent Jakab-templom Fájdalmas Krisztust ábrázoló lünetta-képe (1515) vagy a veresklastromi refektórium Cranachra emlékeztető, brutális kínszenvedés-ciklusa (1520) bizonyít a legjobban.

Az általános magyarországi fejlődés vonalával együtt tart Erdélyé is. A Királyhágón túli középkori falképfestészet csakúgy olasz, francia és német igazodású, alatta helyi, kissé provinciális alaprétegű, mint az anyaországé. Az időrendben első, még román stílusú freskó a homoródi templomban mostanában került ki a mészréteg alól, sajnos, az erősen rongált mű egymagában nem elegendő ahhoz, hogy alapján a festészet korbéli igazodását megismerjük. De a következő századokban, a gótika idején kivirágzik a műfaj. A homoródi románkori freskómaradvány után korszerint ugyancsak a homoródi templom későbbi töredékei következnek, így az az igen szép, némiképpen olaszosnak mondható, XIV. századi kompozíció, mely Krisztus és Szűz Mária összeölelkezett félalakját mutatja, mellettük mondatszalogot tartó angyallal. Az Anjou-kor legdúsabb erdélyi freskótermését az almakeréki templom takarította be, melynek szentélyét a sok kompo-

zicció teljesen beborítja. Ezek a falképek változatos csoportelrendezéseikkel rengeteg apró, kultúrhistoriailag is igen becses részletükkel tűnnek ki s ami művészi értéküket illeti, lehet mondani, hogy vetekszenek Aquila János dunántúli alkotásaival. A freskók erősen emlékeztetnek a miniatúrfestészet modorára, mint ahogy Gerevich Tibor éles szeme észrevette, a magyar freskófestészet nem a nálunk amúgysem népszerű monumentális mozaikművészetből fejlődött ki, mint Itáliában, hanem az illuminált kéziratok képecskéit hangszerelte át a nagyszabású formanyelvre. Az almakeréki dús, falra festett „szegények bibliáján“ kívül említésre érdemesek még az ugyancsak XIV. századi, de rendkívül rongált vajdahunyadi töredékek, melyek — ellentétben boldogult Forster Gyula báró megállapításával, ki a Hunyadi-család származási titkának megoldását látta e roncsokban — a lovagkorban oly divatos udvari-szerelmi jeleneteket ábrázolnak; szoros kapcsolatban állanak a korbéli irodalommal, mint a runkelsteini vár vagy a firenzei Palazzo Davanzati épében megmaradt ciklusai S amennyire megítélhetők, felsőolasz-francia hatásból fogantak.

Sok falkép ismeretes a székelyek lakta vidékről, közöttük talán a legérdekesebb a derzsi unitárius templomban látható sorozat, melyet István fia, Pál mester festett 1414-ben. A képek erősen naív, népiesség felé hajló felfogással, melybe a bizánci ízlés félreismerhetlen hatása vegyül, bibliai jeleneteket s Szent László legendájának egyes epizódjait ábrázolják. Pál mester egyik képének feliratában csordultig telt szívvel vallja be, hogy festés közben egy szép leány járt az eszében, — íme, olykor a festészet is szolgálhat megkapó írásos dokumentumokkal a középeurópai »Középkor ősze« jövendő szerzőjének. Az általános fejlődés felvázolásával kapcsolatban szó volt már a későbbi freskófestés legigényesebb tetteről, Rozsnyai János nagyszabású Kálváriájáról, mely sajnos oktalan restaurálók szorgoskodásából erősen át van festve. A nagyméretű alkotás az olasz és németalföldi művészet együttes hatását mutatja, az utóbbi elem erőteljesebb érvényesülésével. Az ábrázolás gondos részletezése már erősen emlékeztet a képtáblák előadási módjára.

AZ UTOLSÓ fázist nem képviselik hasonlóan értékes alkotások. A berethalmi két falkép — Angyali üdvözet és Királyok imádása —. Multscher művészetének ismeretében fogant, mint a Magyarország más területén készült aranyosmaróti képsorozat s vele együtt 1460 körül készülhetett. Jelentéktelenebb a körösi templom Szent János lefejezését ábrázoló falképe vagy a segesvári hegyi templom néhány töredéke. Végül 1480 körül való a brassói Fekete-templom tiszta rajzú, szép timpanonképe, mely Madonnát mutat szentekkel. Az érzelmes, szelíd kompozíció a jánosréti mester stílusának nyelvén beszél, tehát a berethalmi falképekkel együtt azt mutatja, hogy a freskó ekkor már sajátos formanyelvét elvesztette és a képtáblafestészethez fordult ihletért. Ez az idő, a XV. század vége, nem kedvez a falképeknek, az 1500 körül festett székelydálliai, főképp dekoratív falfestmények ötletes lombomamentikáikkal sem tudnak versenyezni az oltár-

festészet határozott helyi szint, erdélyi képzőművészeti műveltséget mutató iskolájával.

Olasz, német és francia hatáson kívül Bizánc is részt kért a fejlődésben. A műtörténet bizánci hatás alatt nemcsak azokat az impulzusokat érti, melyek a keletrómai császárság fővárosából indultak szét a világba, hanem általában az ortodox művészetét. Bizáncnak a törököktől való elfoglalása után ez a merev, szertartásos, fejlődésében megállott formanyelv tovább élt az ortodox szlávok területén, átszivárgóit Oroszországba is, hol a vallásos művészetnek még ma is egyedüli formanyelve. Az ortodoxia stílusa Erdélyben is jelentkezett, ami könnyen érthető, hiszen Erdély az európai művészet legkeletibb, messzire kitolt bástyafoka, mely földrajzi helyzeténél fogva rendkívül sokat érintkezett a szomszédos népekkel s így megismerhette azoknak művészetét is.

LIVERPOOLTÓL Csíkménasáig, ami a művészetet, annak európai stílusok szerinti igazodását illeti, kevesebb a változás, mint Csíkménaságtól a már-már szomszédos regátbeli román faluig. Csíkménasáig, általában Erdély keleti határszéleig terjed az európai művészet birodalma, a román stílus, a gótika, a reneszánsz és barokk kivirágzóatója, szülőhazája. E vonalon túl a mozdulatlan ortodoxia egyhangú tája kezdődik, kietlen és hatalmas pusztaság, mely felnyúlik Moszkváig s keleti széle az ázsiai puszták végtelenségében vész el. Románia régi művészete ortodox művészet, semmi köze sincs a nagy európai stílusokhoz. A bizánci formanyelv eltanult frázisain elégedt egészen a XIX. század végéig, midőn százados álmából nagyhitelen felébredve a francia festészet legújabb eredményeibe szédült bele, azt kezdte utánózni. Azóta két nemzedék iparkodik a pótoltnak mulasztani és sikerült is elérnie, hogy Bukarest és Jassy éppoly szintelen párizsi importművészetet termel, mint az ugyancsak mély álomból ébredt s nyugatossá kendőzött Belgrád, Szófia vagy Konstantinápoly.

Az ősokeket azonban tiszteletben tartja s bizáncias, ortodox falképfestészetét igyekszik feldolgozni. Erdély birtokába jutván, a tizenötévi uralom alatt egyetlen európai jellegű emlék nem ihlette meg műtörténeti kutatóit — ezt a munkát átengedte a magyaroknak és a szászoknak — hanem ha valamivel foglalkozott, az az Erdélyben is sporadikusan fellelhető ortodox freskófestés volt.

Több kisebb cikk és tanulmány után az összefoglalás munkáját Silviu Dragomir kezdte meg,¹ melyet hamarosan egy példátlan fényvel kiállított, kétkötetes monumentális kiadvány követett francia nyelven. Szerzője I. D. Stefanescu, a Sorbonne doktora² Az utóbbi mű az óhazának és Erdélynek valamennyi számottevő emlékét fel akarja dolgozni s az egészről fejlődéstörténeti képet adni. Pompás illusztrációk kapcsán csaknem száz folio-lapon foglalkozik az erdélyi ortodoxia művészetével, mintha Erdélyben egyéb műemlék nem is lenne. A világháború előtti magyar kutatómunka érthetően nem sokat

¹ Vechile bizerid din Zarand și dtori lor în sec. XIV. și XV. Kolozsvár 1930.

² La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Paris, 1930.

törődött ezekkel a harmadrangú és az európai fejlődésből kieső emlékekkel. Most azonban érdemes végignézni a sorozaton, sorra venni az emlékeket s azoknak összessége alapján keresni, hogy mi a jelentősége az erdélyi ortodox művészetnek.

Stefanescu az alábbi freskóciklusokat sorolja fel:

Zeykfalva (mai nevén Streiu, Hunyadmegye). Románstílusú egyhajós, homlokzati toronnyal épült templomkája a magyar művészet-történet régi ismerőse. Rossz állapotban megmaradt freskói apostolokat s más szenteket ábrázolnak. Stefanescu a mester nevét, sőt önarcképét is meg vélte találni a művön, melyet sok nagyképű és oda nem tartozó analógia után a XII—XIII. századba helyez. A cirill betűkkel írt mestemév Ambrozie, a mestert magát a szentély egyik imádkozó alakjában véli felfedezni, aki lovagi ruhában, fején sisakkal áll, ékes bizonyosságául annak, hogy egy szent lovag, talán Szent György. Hogy stílkritikailag mennyire megbízható a könyv, mutatja a következő példa. Szent Pál, a XII. vagy XIII. századi falkép egyik főalakja Zsigmond király korabeli német ízlésű pallost tart a kezében. A falképek művészi értéke igen csekély, koruk a XV. század első fele.

Óraljaboldogfalva (Santa-Maria-Orlea) templomát és freskóit sokszor ismertette a magyar műtörténeti irodalom; legszebb falképét, mely a Szent kereszt feltalálását ábrázolja, Divald népszerű könyvében, Magyarország művészeti emlékeiben is reprodukálta. A rendkívül terjedelmes ciklus főképp az újszövetségből meríti tárgyát. Stefanescu a freskók készültét a XIII. század végére vagy a következő század elejére helyezi, a viseletképek — főképp a korhú, pajzsos, páncélos lovagok — arra vallanak, hogy a XIV. század végén öltöttek testet.

Priszkop (Prizlop). Szerző szerint XIV. századbeli építésével egykorú vagy XVI. századi falképek láthatók. Reprodukció híján bajos állítását ellenőrizni.

Kristyor (Crisdor, Biharmegye) templomában érdekes freskók láthatók. Egy részüket Stefanescu óvakodik bemutatni, Szent István, Szent László királyok és Szent Imre herceg képét, melyeket annak idején Silviu Dragomir leközölt. A falképek a XV. század végéről származnak Stefanescu szerint, ki igen kétségesnek tartja Dragomir meghatározását. Csodálatos, hogy a szerző, ki az ikonográfiát oly nagyra tartja, hogy művében külön nagy fejezetet szentel neki, éppen Erdély hajdani urait, szent királyait nem ismeri. Vagy talán az volt kellemetlen, hogy a freskók donátora, a román Béla vajda nem gondolt a jövődre és a magyar szenteket is megörökíttette? A freskó legkorábban 1500 után készülhetett.

Sztrigyszentgyörgy (Streu-San-Giorgiu, Hunyadmegye). Legérdekesebb falképe a donátorokat ábrázolja, hosszú cirillbetűs felirattal. A magyar irodalom régóta publikálta ezt az 1409-es évszámmal ellátott kompozíciót, melyet a XVIII. században, pontosabban 1743-ban átfestettek. Akkor került rá a felirat — nem kell paleografusnak lenni, hogy a néző ezt észrevegye — s az 1409-es évszám. Az átfestés, jobban mondva átmázolás miatt a falkép kora meghatározhatatlan.

Ribice (Ribita, Hunyadmegye). A templom freskóinak donátora két román házaspár. Ennek ellenére a hajó északi falán ismét Szent

István király és Szent Imre herceg képe jelenik meg, bizonyítékául a magyar szentek általános tiszteletének.

Demsus (Densus, Hunyadmegye). Központi elrendezésű, érdekes temploma több magyar ismertetőre talált, kikről Stefanescu hallgat. Erősen rongált falképei hihetőleg a XV. század végéről valók.

Csolnakos (Cincis, Hunyadmegye). Jelentéktelen mázolzmányok 1776-ból, melyeknek mestere Simon pópa volt, ki nevét is megöröktette a falképek alján.

Déva, református templom. Falképei — magyar szent királyokkal — csak fényképből ismeretesek, mert a templomot azóta lebontották. A fényképeket a dévai múzeum készítette még a román uralom előtt.

Gurazsáda (Gura-Sada, Hunyadmegye). Szentek álló alakjai és passió jelenetek ismeretlen, közelebbről meghatározhatatlan korból, 1765-ben átfestve.

Lesnyek (Lesnie, Hunyadmegye). Sok szent alakjával. A templomhajó délnyugati sarkában Stefanescu szerint a következő felirat olvasható: „Hoc opus fecit Martinus Asztalos Comitatus Liptoviae Teplensis anno 1768 die 8. februari-i.“, ami a famennyezetre vonatkozik (!) A falképek a XVI. századból valók. Jelenlegi ismereteink szerint a festett famennyezetek mesterjelzése mindig a művön magán történt. Asztalos Márton nyilván a falképek festője vagy egyik festője.

A XVII. és XVIII. század festett emlékei között Stefanescu felsorolja még a kisebb jelentőségű ezódi, nuksorai, vajdahunyadi (nem a várban, hanem a görög-katholikus templomban látható), a bodrogi, fogarasi, lipovai, brassói (Szent Miklós-templom északi kápolnájában), kistalmácsi és resinári freskókat. Műtörténeti jelentőségük majdnem semmi, feldolgozásukat csak műtörténeten kívül álló szempontok indokolják, az erdélyi román múlt mindenáron való fitogtatása, mely néhol Asztalos Mártonok nevével kénytelen megelégedni.

AZ ORTODOXIA nemcsak a románság művészete volt, hanem a görög-katholikus egyházé is. Görög-katholikus magyarok már több század óta éltek a románok egyházi kötelékeiben, innen magyarázhatók a felbukkanó magyar mesternevek. Stefanescu impozáns méretű munkáját a légüres térben való műtörténészkedés mellett a történeti ismeretek hiánya teszi könnyű súlyúvá. Eltekintünk attól, hogy az ortodox művészet legkorábbi és legbecsesebb emlékeit, a malomvízi freskókat nem ismeri s hogy nincs tekintettel a bizánci hatás legkirívóbb példáira, például a derzsi falképekre (talán azért, mert Szent László életéből mutat be jeleneteket) s hogy csak oly nyomon indul el, hol már előtte jártak akár az elhallgatott magyar szerzők, akár Silviu Dragomir, A politika és műtörténetírás összetalálkozása sohasem volt szerencsés, ebben az esetben sem. Erdélyből, az európai művészet e provincializmusában is megkapó földjéből nem lát meg egyebet, mint a legjelentéktelenebb emlékek töredékes sorozatát, azokat publikálja oly fénytel és bőbeszédűséggel, mintha Kolozsvári Márton és György vagy Kolozsvári Tamás nemzetközi jelentőségű művészete nem is lett volna a világon. E munka méltó párja Coriolan Petranu könyvének,

mely az ortodox Strzygowski-követők legszejtesebb frazeológiájával keresett és talált feldolgozási tárgyat a biharmegyei fatemplomokban, e félig népies, jelentéktelenül vidékies építményekben.

Erdély új urai csak ennyit látnak az ezeréves kőplasztikás, erőd-templomos, szárnyasoltáros és büszke kastélyos műtörténeti fejlődésből? S ha csak ennyit látnak, megérdemlik-e hogy urai legyenek a földnek, melynek ecsettel elővarázsolt és kőbe vésett beszédét képtelenek megérteni?

GENTHON ISTVÁN